

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՏ ՄՈՄՁԷՆԻ

Հռոմէացոց Միհրդատի հետ կռած դաշինքը գոնէ արտաքուստ չէր վերաբերում Տիգրանին, իսկ Տիգրան հետզհետէ զօրանում էր և առաջ դալիս. նա վերջը խիստ սպառնական դիրք բռնեց հռոմէական տէրութեան նկատմամբ: Վերջինիս և Պանտոսի ու Հայաստանի թագաւորների մէջ եղած լարումը ոչ միայն չէր թուլանում, այլ և դնալով աւելի զօրեղանում էր: «Հայաստանի թագաւոր Տիգրանն անխնայ կերպով նուաճումներ էր անում: Պարթևները, որոնց պետութիւնն արդէն քայքայուել էր այդ ժամանակ ներքին անկարգութիւնների պատճառով երկարատե փէճերի համար՝ աւելի ու աւելի Ասիայի ներսերը մղուեցան: Հայաստանի, Միջագետքի և Իրանի մէջ ընկած երկիրներից Կորդուէնը (հիւսիսային Քիւրդիստան, Կորդուաց աշխարհ), Ատրպատենական Մարաստանը պարթևական իշխանութեան տակից ելնելով դարձան, հայկական աւատական թագաւորութիւններ և նինուէի տէրութիւնը (Մոսուլ) գոնէ առ ժամանակ ստիպուած եղաւ հայոց գերիշխան հովանաւորութեան տակ մտնել: Միջագետքում ևս, յատկապէս Մծբնի (Nisibis) մէջ և նրա շուրջը հայկական տիրապետութիւնն հաստատուեցաւ: Միայն ինչպէս երևում է, հարաւային՝ մեծ մասամբ ամայի մասին չտիրեց այս նոր մեծ արքան և յատկապէս Տիգրիսի վրայ Սելևկեա քաղաքը նրան հպատակութիւն ցոյց չտուաւ: Եդեսիայի կամ Օսրոէնի (Osroene) իշխանութիւնը նա յաճնեց արաբական շրջմուլիկ ցեղերից մէկին, որ նա հարաւային Միջագետքից այստեղ բերաւ ու բնակեցրեց, որպէս զի այդ ցեղի միջոցով Եփրատի վրայով անց ու դարձն ու առևտրական մեծ պողոտան ձեռք ձգէ:»¹⁾

1) Եդեսիայի իշխանութիւնը, որի հիմնադրութիւնն ըստ տեղական ժամանակագրութեան 134-ին է եղել, մի փոքր ժա-

«Սակայն Տիգրան չբաւականացաւ միայն Եփրատի ափերէն ամերը նուաճելով: Ամենից առաջ Կապադովկիան էր նրա յարձակման նպատակակէտը. և այդ անդէն ու անպաշտպան երկիրն իւր զօրեղ հարկանից աւերիչ հարուածներ ստացաւ: Տիգրան խլեց Կապադովկիայից նրա արեւելեան մասը՝ Մելիտինէն և միացրեց հանդիպակահայեաց հայկական Սոփէն նահանգին, որով նա իւր ձեռքը ձգեց հայկական ու Փ. ափական առևտրական մեծ պողոտան: Սուլլայի մահից յետոյ հայկական զօրքերը նոյն իսկ Կապադովկիա մտան և նրա մայրաքաղաք Մաժաքի (յետագայում Կեսարիա) և այլ 11 յունական կաղմակերպուած քաղաքների բնակիչներին հայաստան տեղափոխեցին: Սելևկեան տարրալուծուած թագաւորութիւնն էլ չկարողացաւ ընդգիծութիւն ցոյց տալ Ասիայի այս նոր արքայից արքային: Այստեղ՝ եգիպտական սահմանից հարաւ մինչև Ստրատոնի Աշտարակը՝ (Կեսարիա) իշխում էր հրէական թագաւոր Աղէքսանդր Իաննէասը (Ianneas), որ իւր ասորի, արաբացի և եգիպտացի հարևանների ազատ քաղաքների հետ կոռելով, իւր իշխանութիւնը քայլ առ քայլ

մանակից յետոյ անցում է Արգաւի և Մաննայի Արարական հարստութեան ձեռքը, որոնց պատահում ենք մենք յետագայում: Այդ հանգամանքը պարզապէս կապ ունի այն բաղմամբիւ աւարների գաղթականութեան հետ, որոնց Տիգրան Մեծ բերաւ և Եգեոսիա, Կալիրիա (Kallirhoe) և Խառան քաղաքներում բնակեցրեց (Plin h. n. 5, 20, 85, 21, 86-28, 142): Այդ մասին Պլուտարքոսն էլ պատմում է, որ Տիգրան վրանաբնակ արարների բազմերը փոխելով, իւր պետութեան մօտերքում բնակեցրեց՝ վաճառականութիւնը նոցա միջոցով զօրեղացնելու համար: Թերևս այս պիտի հասկանալ այնպէս, որ բեղունները, որոնք սովոր էին իրանց շրջաններում առևտրական պողոտաները բանալու և դրանց վրայ շինած մաքսատներում ապրանքներից մաքս առնելու (Ստրաբոն 14. 748), հայոց թագաւորին մի տեսակ մաքսանենգի տեղ էին ծառայում և պարտական էին թէ իրանց և թէ նրա համար մաքս առնել Եփրատի վրայով անցնողներից: Այս օտոէսեան արարները (Orei Arabes), ինչպէս կոչում է նոցա Plinius-ը, պէտք է որ նոյն այն արարները լինեն Ամանոս սարից իջած, որոնք նուաճուեցան Աֆրանիտից (Plut. Pomp, 39):

ընդարձակել ու տարացրել էր։ Ասորիքի մեծամեծ քաղաքները՝ Գազա, Ստրատոնի Աշտարակը, Պաղոմիս, Բերէա փորձում էին իրանց անկախութիւնը պահել մերթ որպէս ազատ հասարակութիւններ և մերթ այսպէս կոչուած բռնաւորների (Tyrannes) իշխանութեան ենթարկուելով։ և ամենից շատ Անտիոք մայրաքաղաքն էր, որ համարեա բոլորովին անկախ էր։ Դամասկոսն ու Լիբանանի հովիտները նուաճել էր Նաբատների իշխան Արետասը։ Վերջապէս Կիլիկիայում տիրապետում էին կամ ծովահէն աւազակները և կամ հռոմէացիք։ Եւ ահա հազար պատառ եղած այս թագի համար Սելևկեան տան թագաժառանգներն ու իշխանները յամառաբար կռիւ էին մղում, կարծես նոքա ուզում էին թագաւորութիւնը ծաղր և ծանակի առարկայ դարձնել։ Ասորիքից, որ Լայոսի տան նման դատաւարտուած էր յաւիտենական վէճերի և խառնակութիւնների, բաժանուում էին հէնց նրա սեփական հպատակները և նոյն իսկ պահանջներ էին անում ձեռք բերելու եգիպտական դահլ, որ Աղէքսանդր II-ի անժառանգ մեռնելով թափուր էր մնացել։ Ահա և դրա համար Տիգրան թագաւորը անխնայ նուաճումներ էր անում։ Արևելեան Կիլիկիան հեշտութեամբ հպատակուեցաւ նրան և Սոլ (Soloi) քաղաքի ընակիչները Կապադովկեցոց նման Հոյստան բերուեցան։ Տիգրան տիրեց նոյնպէս զէնքի ու ժով Ասորիքի վերին մասին (բացի Որոնտ գետի ափին շինած քաջ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուող Սելևկիա քաղաքից) և Փիւնիկէի մեծագոյն մասին։ 74 թ. Հայերը գրաւեցին Պաղոմիս քաղաքը և արգէն հրէական տէրութեան լուրջ վտանգ էր սպառնում։ Սելևկեանց հին մայրաքաղաք Անտիոքը Տիգրանի արքայակայեաններից մէկն եղաւ։ Արգէն 83 թ. Սուլայի և Միհրդատի դաշնագրութեան հետեւեալ տարին, ասորական տարեգիրները Տիգրանին ներկայացնում են որպէս իրանց երկրի տէր և Կիլիկիան ու Ասորիքը որպէս հայկական սատրապութիւններ արքայից արքայի կուսակալ Մագադատի (Magadates) իշխանութեան տակ։ Նինուէի Սաղմանասար և Սենեքե-

րիմ՝ թագաւորների ժամանակը կարծես յետ էր դարձել։ Արեւելեան բռնակալութիւնը (despotismus) նորից ծանրացաւ ծովափնեայ Ասորիքի առեւտրական աղղարնակութեան վրայ, ինչպէս երբեմն Տիւրսի և Սիւսնի վրայ։ Ասիայի մեծ պետութիւնները նորից Միջերկրական ծովին հասան։ Կիլիկիայ և Ասորիքի ծովափերում նորից պատրաստ էր կէս միլիոն զօրքը։ Ինչպէս երբեմն Սաղմանաւար և Նաբուգոդոնոսոր հրէաներին Բաբելոն գերեզմարեցին, այնպէս էլ այժմ՝ նոր մեծ պետութեան բոլոր սահմաններից՝ Կորդուէնի, Ադիաբէնի, Ասորեստանի, Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ բնակիչները յատկապէս յունական կամ կէս հելլենական քաղաքացիները ունեցած չունեցածով (եթէ թողնէին՝ յարքունիս կը գրաւուէր Գոյքը) ստիպուած էին՝ տեղափոխուել նոր արքայական քաղաքը, որ մէկն էր այն հսկայական քաղաքներից, որոնք աւելի շուտ աղգերի ոչնչութիւնն են ցոյց տալիս, քան իշխողի մեծութիւնը և որոնք Նփրատի կողմերում արքայական դահլի իւրաքանչիւր փոփոխութիւնից յետոյ նոր սուլթանի կարող հրամանի ներքոյ կարծես գետնից էին բուսնում։ «Տիգրանի քաղաքը» Տիգրանակերտը, որ հիմնուած էր Միջագետքի սահմաններում՝ Տիգրիսի աջ ափին և պէտք է Հայոց նոր ձեռք բերած երկիրների մայրաքաղաքը լինէր,¹⁾ Նինուէի և Բաբելոնի պէս մի քաղաք դարձաւ, 50 կանգուն բարձրութիւն ունեցող պարիսպներով և սուլթանիզմի անբաժան ընկեր պալատով, պարտէզներով և զէնքի ու զօրքի կայեաններով (parkanlage)։ Այս նոր արքայից արքան ուրիշ բաներում ևս չդաւաճանեց սուլթանական սովորութեան։ Ինչպէս որ ընդհանրապէս մանուկ արեւելքում թագաւորները աղայական երեակայութեամբ միշտ պէտք է թագ ի գլուխ երեւային, նոյնպէս էլ Տիգրան ըստ այդմ, հասարակութեան յայտնուելիս՝ երևում էր իւր նախորդների՝ Դարեհի և Քսերքսէսի պերճութեամբ ու փառահեղութեամբ, ծիրանի պարեգո-

¹⁾ Այդ քաղաքը Դիարբէքի ժամանակը գտնուում, այլ Մծընի և Տիգրիսի մէջ, ոչ հեռու այս վերջինից։

տով, կէս սպիտակ կէս ծիրանի ներքնազգեստով, լայն եղբեայ սրնքազգեստով, բարձր գլխապատով (Turban-
փաթթոց) և արքայական ապարօշով. ուր էլ սր նա լինէր,
թէ գնալիս և թէ կանգնելիս, նրան ծառայում էին և
ուղեկցում ստրկի նման չորս «թագաւորներ»¹⁾

Այսպիսի շքեղութեան և փառքի հասած նոր արքա-
յից արքան ի հարկէ ոչ մի պատճառ չունէր հռոմէացոյ
հետ կռիւ սկսելու, քանի որ «Հռոմն առանց պատերազմի
նրա ձեռն էր տալիս իւր բոլոր դաշնակիցներին»: Բայց
միւս կողմից Տիգրանի նախկին դաշնակից Միհրդատը,
որ առաջ Տիգրանից էլ աւելի ճշխութեան և շքեղութեան
էր հասել, այժմ հռոմէացիներից սեղմուած, հնարներ էր
փնտռում իւր պետութիւնը նորից ընդարձակելու և կոր-
ցրած նահանգները կրկին գրաւելու: Նա իւր ուժերն հա-
ւաքելով, նորից պատերազմ է յայտարարում հռոմէա-
ցոյ 75-4 թ. ձմրանը: Նրա առաջին ջանքն է լինում այժմ
նորից դաշն կռել Տիգրանի հետ. «բայց այդ անհեռա-
տես մարդը մերժում է իւր աներոջ առաջարկը»: Միհրդա-
տին յաջողում է մի զօրեղ բանակ կազմել կրկին և ար-
շաւել արեւմուտք՝ Փոքր Ասիոյ խորքերը, բայց հռոմէա-
ցոյ կուսակալ Լուկուլլոսը նրան վերջնական կերպով
յաղթահարում է Կարէյրա²⁾ քաղաքի մօտ և Միհրդատ
կորցնելով իւր ամբողջ զօրութիւնը և հալածուելով Պոմ-
պէոսից (որ այդ ժամանակ մի փոքրիկ վաշտի առաջնորդ
էր), գալիս է Հայոց թագաւորի սահմաններն ապաւինում
72 թուին»: Արքայից արքայի երկրում նա ապաստան
գտաւ, բայց միայն այդքան: Ճիշտ է, Տիգրան իւր փա-
խստական աներոջ թագաւորական պատուով ընդունել
տուաւ, սակայն նա մի անգամ էլ չկոչեց իւր պալատը,
այլ պահեց նրան հեռաւոր սահմանային մի տեղում, որ-
տեղ Միհրդատ մի տեսակ պատուաւոր բանտարկեալի
կեանք էր վարում:³⁾

1) Տես III հատոր 48—51 եր.

2) Նոր Կեստրիա. այժմ Նեկսար. Ամասիայից ուղիղ արեւելք:
Գ. Ա.

3) III 63.

Դրանից յետոյ Հոռոմէական զօրքերն հեղեղեցին Պոնտական թագաւորութիւնը, որի տիրոջ, ինչպէս երևում է, գոնէ առ այժմ չէր ուղում Հայոց թագաւորը հայրենի գահի վրայ նստեցնել: Մինչև այժմ մի քանի անգամ երկուստեք առիթ էր եղել Հոռոմէացոց և Տիգրանի մէջ պատերազմ բացուելու, բայց թէ Տիգրան և թէ ծերակոյտը խոյս էին տուել. առաջինը՝ որովհետև կարիք չուներ դրան, զի առանց այդ էլ նա նուաճումներ էր անում, իսկ երկրորդը՝ որովհետև քաղաքականապէս նեղ դրութեան մէջ էր: Սակայն քաջ և հայրենասէր Լուկուլլոս վճռեց, ինչ էլ որ լինի պատերազմ սկսել Հայոց թագաւորի դէմ և համարեա հակառակ ծերակոյտի, Տիգրանի մօտ Անտիոք մայրաքաղաքը մարդ ուղարկեց իւր ձեռքն յանձնելու Միհրդատ արքային. մանաւանդ որ Հայոց թագաւորն անձնապէս վիրաւորել էր նրան իր՝ նրան գրած թղթում տիտղոսը բաց թողնելով¹⁾: Տիգրանից Պոնտացոց թագաւորին ուղելով, Լուկուլլոս միևնոյն ժամանակ պատերազմի շարժառիթ էր մէջ բերում. և որովհետև Հայոց թագաւորը մերժեց, ուստի Լուկուլլոս իւր ձեռքի տակ եղած սակաւաթիւ, բայց վարժ ու պատերազմների մէջ երիտաժ 2 լեգէոն կամ 15,000 զօրքով Եփրատն անցաւ, որով սկսուեցաւ Հայ-Հոռոմէական պատերազմը 69 թ:

«Լուկուլլոս ուղղուեցաւ դէպի այն մեծ պողոտան, որ ձգւում էր Մծրինից հիւսիս և միացնում էր Հայոց նոր

1) Գաբազաշեան հին ու նոր պատմիչներից առնելով գրում է. «Գիւլերին է դուշակել զգարմանս Տիգրանայ, որ արբեալն էր այնչափ յաջողութեամբ, ընդ պատգամաւորութիւն Ղուկուլղեայ՝ տալ ի ձեռս զՄիհրդատ ի ձաղանս: Որ աւելի յանդգնութեան էր՝ զօրավարն ի նամակի գրէր. «առ Տիգրան արքայ» փոխանակ արքայից արքայի, որպէս սովոր էր նա տալ գրոշմել ի դահեկանս իւր... Տայր պատասխանի Տիգրան թէ առանց թեկն ինչ ածելոյ աներոյն իւրում՝ չկամէր աղարտել զանձին պատիւ, տալով զնա ի ձեռս. և առ հատուցանելոյ գիտխարէնն թշնամանայն Ղուկուլղեայ՝ չեա նմա ի նամակին իւրում զյորջորջանաց անունն «Իմպերատոր»: Գաբազ. Գն. պատմ. II 140. Գ. Ա.

շինած մայրաքաղաք Տիգրանակերտը¹⁾ հին մայրաքաղաք Արտաշատի հետ։ Արքայից արքան Տիգրանակերտումն էր և քիչ առաջ վերադարձել էր Ասորիքից՝ առաջուց ի նկատի ունենալով հռոմէացոց հետ հետզհետէ բարդուող խնդիրները՝ աշխարհակալ ծրագիրները Միջերկրական ծովի նկատմամբ յետաձգելով։ Նա հէնց նոր էր ծրագրում Կելիկիայից և Լիկաոնիայից յարձակուել հռոմէական մասի Փոքր Ասիոյ վրայ և խորհում էր, թէ արդեօք հռոմէացիք իսկոյն կը թողնեն Ասիան, թէ գուցէ նախ քան այդ, նորա Եփեսոսի մօտ մի ճակատամարտ կը տան—որ յանկարծ իմացաւ Լուկուլլոսի յառաջխաղացութիւնը, որ սպառնում էր Տիգրանին Արտաշատի հետ յարաբերութիւնը խզելուն։ Բօթաբերին նա դիտատել տուաւ, սակայն ծանր իրականութիւնը դրանով չփոխուեցաւ. նա թողեց իւր նոր մայրաքաղաքը և հայաստանի ներսերը քաշուեցաւ, որպէս զի այնտեղ հռոմէացոց դէմ՝ զինուի. մի բան, որ մինչև այժմ չէր արել։ Նոյն միջոցին Միտրոքարզանէսը պէտք է իւր մօտ եղած զօրքերի և հարեան բեգունցի ցեղերից շտապով կազմուած խմբերով զբաղեցնէր հռոմէացոց։ Սակայն հռոմէական բանակի յառաջապահը ցրուեց Միտրոքարզանէսի զօրքը, իսկ Սեքստիլ՝ զօրավարի խրմբակը ջարդեց արաբներին։ Լուկուլլոս գրաւեց Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը և հէնց այն պահուն, երբ հռոմէական մի զօրաբաժին Տիգրիսի աջ ափով հետևում էր դէպի հիւսիս խուսափող արքայից արքային, Լուկուլլոսն ուղղակի ձախ դիմեց և հասաւ Տիգրանակերտի առաջ։ Նետերի այն անընդհատ տարափը, որով պահնակ զօրքը հանդիպեց հռոմէացոց, և պաշարման մեքենաների նեֆտով այրումը հռոմէացոց համար իրանական պատերազմների նոր դժուարութիւններ առաջ բե-

¹⁾ Որ Տիգրանակերտը հաւանօրէն գտնուում է Մարդինի (Mardin) կողմերում և Մծբինից հեռու 2 անցքերի վրայ, ցոյց է տաւել Sachau-ն (über die Lage von Tigranakerta, Abh. der Berl Akademie 1880) ուսումնասիրելով խնդիրը հէնց իւր տեղում, սակայն նրա սրտած տեղը դեռ անկասկած չէ։

րին: Քաղաքը պաշտպանում էր ամրոցապետ քաջ Մանկէօսը, մինչև որ վերջապէս լայնածաւալ պետութեան ամեն կողմերից և նրա սահմանակից՝ հայ զօրահաւաքներին մատչելի տեղերից արքայական պահեստի զօրեղ գընդեր հաւաքուեցան և հիւսիս արևելեան անցքերով մայրաքաղաքը փրկելու հասան: Միհրդատեան պատերազմների մէջ փորձուած զօրավար Տաքսիլը խորհուրդ տուաւ ճակատամարտից խուսափել և հեծելազօր գնդով շրջապատել հռոմէական փոքրիկ խումբն ու սովամահ անել: Սակայն երբ թագաւորը հռոմայեցի զօրապետին տեսաւ, որը վճռել էր առանց պաշարումը վերցնելու ճակատ տալ մօտ 10,000 մարդով իրանից 20 անգամ զօրեղ թշնամու գէմ, և յանդուգն կերպով անցնում էր երկու բանակները բաժանող գետը, երբ նա մի կողմից շրջահայեց այդ փոքրիկ խումբը, որ «պատգամաւորութեան համար չափազանց բազմաթիւ էր և պատերազմի համար չափազանց քիչ», միւս կողմից իւր անհնարին (անթիւ) զօրակոյտը, որի մէջ իրար էին հանդիպում Սև ու Կասպից ծովերի աղգութիւնները և Միջերկրականի և Պարսից ծոցի ժողովուրդները, որի ահաւոր, երկաթապատ նիզակազէն հեծեալներն անգամ բազմաթիւ էին Լուկուլլոսի ամբողջ զօրքից և որի մէջ պակաս չէր նաև հռոմէական ձեով զինուած հետևակ զօրքը, — այն ժամանակ վճռեց նա անյապաղ թշնամու տենչացած ճակատն յօրինել: Բայց մինչդեռ հայերը կռուի էին պատրաստուում, Լուկուլլոսի սրատես աչքը նկատեց, որ նոքա ուշացել են դրաւելու մի բարձրութիւն, որին պէտք է տիրէր նրա հեծելազօրը: Լուկուլլոսն շտապեց 2 վաշտով դրաւել այդ բարձրունքը, մինչդեռ նոյն միջոցին նրա թոյլ հեծելազօրը կողմնակի յարձակմամբ աշխատում էր թշնամու ուշադրութիւնը դարձնել այդ կէտից: Հէնց որ զօրապետը բարձրունքին հասաւ, իսկոյն նա իւր փոքրիկ գունտը շուռ տուաւ ու թշնամու հեծելազօրի քամակն անց կացրեց: Հեծելազօրն ամբողջապէս շփոթուեցաւ և ընկաւ դեռ կարգին չկազմակերպուած հետևակազօրի վրայ, որը փախուստ

տուաւ առանց նոյն իսկ կռիւ սկսելու: Յաղթողի բիւլետի-
նը¹⁾, թէ ընկան 100,000 հայ և 5 հռոմայեցի և թէ
թագաւորը գլխապատն ու ապարօշը ձգած ծածուկ ան-
ճանաչելի կերպով սակաւաթիւ այրուծիով փախստեամբ
ազատուել է—իր վարպետ Սուլայի լակոնական ձևով
կազմուեցաւ: Յամենայն դէպս 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին
տարած յաղթութիւնը կը մնայ միշտ իբրեւ հռոմի ուղ-
ժական պատմութեան մէջ ամենափայլուն աստղերից մէկը:

«Այդ յաղթութիւնը հետեւանքներով որքան հա-
րուստ, նոյնքան էլ փառաւոր էր: Տիգրիսից հարաւ Պար-
թիւներից և Ասորիքից խլած բոլոր երկիրները գրանով
ազմագիտօրէն (strategisch) դուրս եկան Հայոց տիրապե-
տութիւնից և առանց այլեայլութեան յաղթողի ձեռքն
անցան: Առաջին օրինակն եղաւ հէնց նորահաստատ երկ-
րորդ մայրաքաղաքը: Նրա միջի բազմաթիւ յոյն բըռնա-
զօսիկ գաղթականները բերդապահ զօրքերի դէմ՝ ելնե-
լով, հռոմէացոց խմբերի առաջ բաց արին քաղաքի դըռ-
ները և Տիգրանակերտը թողնուեցաւ զինուորների աւա-
րառութեան: Այդ քաղաքն հաստատուած էր նոր պե-
տութեան համար և յաղթող բազկի մի զարկով կործա-
նուեցաւ նրա հետ մէկ տեղ: Հայոց սատրապ Մագադա-
տը արդէն հաւաքել էր Կիլիկիայից և Ասորիքից բոլոր
զօրքերը Տիգրանակերտն ազատող գնդին օգնելու: Լու-
կուլլոս դարձաւ Ասորիքի հիւսիսային մասը՝ Կոմմոգէնէ
և յարձակմամբ առաւ Սամոսատ մայրաքաղաքը: Նա չհա-
սաւ բուն Ասորիքին, սակայն մինչև Կարմիր ծով տարած-
ւող զանազան իշխանութիւններից և համայնքներից՝ յոյ-
ներից ասորիներից, հրէաներից, արաբներից—պառազա-
մաւորներ եկան յաղթողին իրանց հպատակութիւնն յայտ-
նելու և նրան գերիշխան ընդունելու: Նոյն իսկ Տիգրա-
նակերտից արեւելք ընկնող Կորդուէնի իշխանն ևս հպա-
տակուեցաւ նրան: Սակայն Մծբինում, ուրեմն և Միջա-

1) Լատիներէն bulla խօսքի նուազականն է, որ նշանա-
կում է տոմսակ. լուր, տեղեկութիւն միտրեէ հետաքրքիր իրո-
զութեան մասին:

գետքում գեռ կանդուն էր Հայոց արքայի եղբայր Գուռասի ոյժը: Լուկուլոս ամեն տեղ յայտնում էր որպէս պաշտպան հելլէն քաղաքացիութեան: Կոմմոգէնում նա իշխան կարգեց Սելեկեան տնից Անտիոքոս անուն մէկին: Անտիոքոս Ասիացուն, որ հայերի քաշուելուց յետոյ Անտիոք էր վերադարձել, Լուկուլոսը Ասորիքի թագաւոր ճանաչեց: Բռնի Տիգրանակերտ բերած գաղթականներին նա արձակեց իրանց բնակութեան տեղերը: Արքայից արքայի անհամար պաշար՝ ու գանձը-գարի վերցրին 30 միլիոն միլիմն, միայն զուտ փող Տիգրանակերտի մէջ 8000 տաղանդ (12½ միլիոն տալեր¹⁾)—հնարաւոր դարձրին Լուկուլոսի համար պատերազմի ծախքը լցուցանել անոնց պետութեան գանձարանից փող ուղղելու և իր զինւորներից իւրաքանչիւրին, բացի ամենաուստ պաշարից, տալ նաև իւրեւ պարգև 800 դենար (240 տալեր):

«Հայոց արքայից արքան խիտ խոնարհեց, նա թոյլ բնաւորութեան տէր էր, ամբարտաւան՝ յաջողութեան մէջ, իսկ դժբախտութեան դէպքում հեշտութեամբ յուսահատւող»: ²⁾

Անշուշտ Տիգրան կըշտապէր գաշն կապել և հաշտութիւն առաջարկել հռոմէացի յաղթողին, եթէ որ չլինէր խորամանկ և շահախնդիր Միհրդատը, որ 70 թ. աղատուելով իւր 20 ամեայ արգելումից, իւր թագաւորութեան սահմաններն էր գնացել, որպէս զի այնտեղից սպառնայ թշնամուն և այժմ՝ ամեն ջանք գործ էր դնում, որ Հայոց թագաւորը չհաշտուի յաղթողի հետ, որից յետոյ արդէն իւր թագաւորութիւնը կրկին ձեռք բերելու յոյսը բոլորովին կանհետանար նրա համար: Ուստի նա խորհուրդ է տալիս Տիգրանին ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմը և այդ փորձուած 60 ամեայ ծերունին, «որ համարեա հօր տեղ էր Հայոց արքայից արքայի համար և միջոց ունէր այժմ անձնապէս ազգել նրա վրայ, իւր եռանդով նուա-

¹⁾ Մի տալերը մօտ 3 մարք է. 150 կոպ.

²⁾ III 68—71.

ճեց այդ թոյլ մարդուն և ոչ միայն պատերազմը շարունակելու տրամադրեց, այլ և իրան յանձնել պատերազմի քաղաքական և ռազմական վարումը: Միհրդատի խորհրդով Տիգրան դիմում է պարթևաց Փրահատ (Phraates) թագաւորին դաշնագրութեան համար, սակայն սա քաջ կշռելով իրերի վիճակը, լաւ է համարում հռոմէացոց հետ բարեկամ մնալ: Այն ժամանակ 2 արքաները գիմում են մի այլ միջոցի՝ պատերազմին կրօնական ազդային բնաւորութիւն տալ՝ արեւելքի ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանել արեւմուտքի յարձակումներից: Եւ ահա այդ նպատակով ամեն կողմերից գալիս հասնում են անթիւ ու անհամար մարդիկ: Միհրդատ աւելի ուշք էր դարձնում ասիական այրուձիւ վրայ, մի մաս, որ անհամեմատ աւելի թոյլ էր հռոմէացոց մէջ: Պատերազմի ասպարէզն որոշուեցաւ, որ Հայաստանը լինի, ուր դեռ ոտք չէին կոխել թշնամիք և որ «բնական յարմարութիւնների, ինչպէս նաև բնակիչների հայրենասիրութեան պատճառով շատ պատշաճ էր այդ տեսակ պատերազմավարական եղանակին»:

Լուկուլլոս, չնայած մի կողմից սենատի դժգոհութիւններին և միւս կողմից զօրքի ու զանազան զօրապետների տրտունջներին, իւր զօրքն առաջ տարաւ և «տեսնելով, որ Տիգրան ոչ պատրաստուում էր հաշտութիւն առաջարկելու կամ, ինչպէս Լուկուլլոսն ուզում էր, ոչ էլ մի երկրորդ գլխաւոր ճակատ տալիս, որոշեց Տիգրանակերտից դժուարանցանքի լեռնային տեղերով մտնել արեւելեան Եփրատի (կամ Արածանի, այժմ՝ Մուրադ չայ) հովիտը՝ Վանայ ծովի արեւելեան ափերով, այդտեղից էլ անցնել Արաքսի դաշտավայրը, որտեղ Արարատի հիւսիային փեշերի վրայ բուն Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատն էր շինուած արքայական ժառանգական պալատով ու հարեմով հանդերձ: Նա սպառնալով տոհմական թագաւորականայանին, յոյս ունէր Տիգրանին ստիպելու՝ ճակատ տալ կամ ճանապարհին կամ առ նուազն Արտաշատի առաջ», և մի փոքրիկ վաշտ թողնելով, առաջ է շարժում: Մակայն պատերազմական դործողութիւնների համար ամե-

նամեծ դժուարութիւն յարուցանողը Հայաստանի չափազանց կարճ ամառն էր: Ծովի մակերևոյթից 5000 կամ աւելի բարձր ընկած հայկական բարձրաւանդակի վրայ էր դրում ի մօտ հացահատիկն բուսնում է միայն յունիսին, իսկ սեպտեմբերին հնձելիս ձմեռն արդէն վրայ է հասնում: Ամենաշատը 4 ամսուայ ընթացքում պէտք էր հասնել Արտաշատին և վերջացնել պատերազմական արշաւանքը:

Գ. Ա.

(Շարունակելի).